

ԳԵՎՈՐԳ ՎՐԹԱՆԵՍՅԱՆ

Մուսա լեռան հուշահամալիրի տնօրեն.

ՍԱՐԴԱՐԱՊԱՏ-80

(Վանականների մասնակցությունն այս հերոսամարտին)

Ութ տասնամյակ է մեզ բաժանում Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի, Ալեքսանդրապոլի ու Ղարաքիլիսայի հերոսամարտերից, որոնք իայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի փայլուն էջերից են, ուր արտահայտվեցին ժողովրդի ապրելու և հարատևելու ամասամ կամքը, ազգային գոյության պայքարի նրա անսպառ հնարավորությունները:

1917 թ. ձմռանը Կովկասյան ռազմաճակատի կազմալուծման հետևանքով թուրքական հնարավոր արշավանքի հաջողությունը սպառնում էր ոչ միայն ոչնչացնել ռուսական նվաճումներն Անդրկովկասում, այլև ֆիզիկական մահ բերել իայ ժողովրդին: Սարսափելի էր Հայաստանի վիճակը 1918 թ. մայիսին: Գաղթականություն, սով, անիշխանություն, գումարած՝ ֆիզիկական բնաջնջման ստույգ սպառնալիք: Հենց այդ ժամանակ վրաց մենշևիկները, համաձայնության գալով գերմանացիների հետ, Վրաստանը դնում են Գերմանիայի հովանավորության տակ: Իսկ մուսավաթականները անջատողական բանակցություններ են վարում թուրքերի հետ, ամեն կերպ աջակցում նրանց և անհամբեր սպասում թուրքերի գալու, որպեսզի նրանց օգնությամբ իրենց տիրապետությունը հաստատեն Անդրկովկասում:

Այդ ժամանակ Հայաստանը մնում է մեծակ հարձակվող թշնամու գերակշիռ ուժերի դեմ-հանդիման: Ահա այսպիսի պայմաններում թուրքերը նախապատրաստվում, կենտրոնացնում են իրենց ուժերը՝ թուրքական բանակի 38-րդ հետևակային դիվիզիան, խայտաճամուկ, մուլեզի, վայրենի հուսքով շարժվում է դեպի Արևելյան Հայաստան, հատկապես նկատի ունենալով, որ հայկական բանակը սակավամարդ է, Սարիղամիշից անցել է լույն մահացի ճամպարի, հոգնած է, հյուծված ու հուսալքած: Վատ էր զենքի, զինամթերքի վիճակը և:

Խախտելով 1917 թ. դեկտեմբերի 5-ին Երզնկայում կնքված ռուս-թուրքական զինադադարը, 1918 թ. փետրվարի 10-ին հարձակման անցնելով՝ շուրջ երկու ամսում գրավում են Երզնկան, Էրզրումը, Սարիղամիշը: Ապրիլին զավթում են Կարսի մարզը, որը Բրեստի դաշնագրի համաձայն, բուշևիկները գրչի մի հարվածով սիրահոծար զիջում են թուրքերին: Սակայն թշնամին ձգտում էր ավելի առաջանալ: «Դուք տեսնում եք, որ ճակատագիրը (Թուրքիային գլորում է արևմուտքից արևելք.- Բաթումի կոնֆերանսի ժամանակ (1918 թ. մայիս), դիմելով հայկական պատվիրակությանը, ասել է երիտթուրքական կուսակցության հայտնի գործիչ Վեհիբ փաշան: Մենք հետացել ենք Բալկաններից... Բայց պետք է տարածվենք արևելքում: Այնտեղ մեր արյունն է, մեր կրոնը, մեր լեզուն: Մեր եղբայրները Բաքվում են, Դաղստանում և Ադրբեջանում: Եվ դուք, հայեր, մի կանգնեք մեր ճամպարին» («Բանքեր Հայաստանի արխիվների», հմ. 1, 1990, էջ 31):

Սարդարապատի ճակատամարտը տեղի ունեցավ 1918 թ. մայիսի 21-28-ը, հայկական զորամասերի, աշխարհագորայինների օգնությամբ, և թուրքական

գործարանակի միջև, Սարդարապատ կայարանի (այժմ՝ քաղաք Արմավիր) շրջակայքում: Թուրքերը վայրենաբար ձերխուծելով Արարատյան դաշտ՝ 1918 թ. մայիսի 21-ին առանց կռվի գրավում են Սարդարապատ կայարանը և համաճում գյուղը, ապա՝ Գեչքյում (այժմ՝ Մրգաշատ) և մոտենում Ղամշլուի (այժմ՝ Եղեգնուտ կիսակայարան): Նրանք հավատացած էին, որ հայերի կողմից այլևս դիմադրության չեն հանդիպի և մի քանի օրվա ընթացքում կգրավեն ամբողջ Հայաստանը: Թուրքական կառավարությունը ծրագրել էր ոչ միայն վերագավթել Արևմտյան Հայաստանը, այլև նվաճել Արևելյան Հայաստանը, ամբողջ Անդրկովկասը և վերջնականապես բնաջնջել հայ ժողովրդին, Ալեքսանդրապոլի, ապա Սարդարապատի ու Բաշ-Ապարանի վրայով մտնել Երևան: Մանավանդ՝ մայիսի 15-ին Ալեքսանդրապոլի անկումով հայկական մայրաքաղաքը կտրվել էր Թիֆլիսից: Սկսվում է ժողովրդական տարերային պատերազմը թուրքական արյունաբերու զավթիչների դեմ, բնական կամ արհեստական ամրություն չունեցող Սարդարապատի հարթավայրում: Թուրքական զորախումբը (հրամանատար՝ Յադուր Շևքի փաշա) բաղկացած էր 36-րդ հետևակային դիվիզիայից, մեկական հարվածային և սակրավորների զումարտակից, կորպուսային հեծյալ գնդից, 1500 հոգիանոց քրդական հեծելազորից, հրետանային մարտկոցից, որն ուներ 40 թնդանոթ:

Հայկական զորքերի Երևանյան խմբավորումը (հրամանատար՝ գեներալ Մ. Սիլիկյան) կազմում էին 2-րդ հրաձգային դիվիզիան (առանց 7-րդ և 8-րդ գնդերի), 3-րդ հետևակային բրիգադը և 2-րդ հեծյալ բրիգադի առաջին գումգը: Հայկական զխավոր ուժերը (հրամանատար՝ գեդապետ Դ. Փիրումյան) կենտրոնացվեցին Սարդարապատի ուղղությամբ հարձակվող թուրքական բանակի դեմ, իսկ մյուսները փակելու էին Բաշ-Ապարանից դեպի Երևան շարժվող թուրքական 9-րդ դիվիզիայի ճանապարհը: Նահանջի տեղ չկար, Երևանն էր, Սյունիքը, Արցախն ու՝ վերջ, կդադարեր այլևս մեր փոքրիկ երկրի հազարամյակներից եկող երթը...:

Կողքից և Իգդիրից թուրքական 5-րդ և 12-րդ դիվիզիայի հարձակումը կանխելու համար պայթեցվեցին Արաքս գետի վրայի Կարակալայի և Մարգարայի կամուրջները, համախմբվեցին տեղական ուժերը: Ազգովին բնաջնջման վտազը դամկլկյան սրի պես կախված էր մեր գլխին: Պետք էր միակամ, ազգովի ոտքի ելնել, դիմադրել ազգակործան թշնամուն, որն օժագայր շարժվում էր դեպի Հայաստանի սիրտը: Սարդարապատը բախտորոշ գոյամարտ էր, հայ ժողովրդի կենաց և մահու կռիվը: Մեկ օրվա ընթացքում հայ ժողովուրդը հիմնովին կերպարամափոխվում է՝ դառնում միաձույլ ու միակամ: Ոտքի են ելնում հայ ժողովրդի բոլոր դասերն ու դասակարգերը, հոսանքներն ու կուսակցությունները: Այս ինքնապաշտպանական հերոսամարտին մասնակցում են Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետը՝ Կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցը, Էջմիածնի հոգևորականները, հատկապես Ընմարանի տեսուչ Գարեգին եպիսկոպոս Հովսեփյանը, Էրզրումի առաջնորդ Զավեն եպիսկոպոս Մահտեսի-Բաքայանը, Եզնիկ, Դանիել և Թադեոս վարդապետները: Երկու եկեղեցականներ, խաչը ձեռքներին պահած, ընկնում են զորքի առաջ և հրամանատար զնդապետ Պ. Փիրումյանի հետ միասին նրանց առաջնորդում դեպի իմացյալ մահ: Իսկ Գարեգին և Զավեն եպիսկոպոսները մայիսի 22-ի վաղ առավոտյան ձի հեծած գնում են Էջմիածնի մոտակա Հայի Ջեյվա և Քյորփալու գյուղերը: Վերջինս որպես Էրզրումի առաջնորդ Երզնկայից մինչև Արարատյան դաշտ հաճախ էր եղել ռազմաճակատի առաջին գծերում, զգացել էր վառողի հոտը, իսկ Գարեգին եպիսկոպոսը առաջին անգամ էր կռվի դաշտ գնում: Նրա զենքը

խոսքն էր: Հայրեմասեր հոգևորականը կարողանում էր ոգևորել ունկնդիրներին: Նա ոգեշունչ խոսքով դիմում է զինվորներին, քացատրում թշնամու անողորմությունը, վտանգի մեծությունը, օգնական ուժի և նահանջի ուղիների լիակատար ռազմակայությունը, հաղթելու կամ հայրենիքի սրբազան հողի վրա մեռնելու միակ պատվաբեր հնարավորությունը: Նա Մահապարտներ է անվանում հայ ժողովրդին ու նրա զորքին, 5-րդ գունդը վերանվանում Մահապարտների գունդ և նրան երդվեցնում կռվի դուրս գալ անվախ ու անմահանջ: Իսկ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը, անտեսելով ամեն տեսակ խորհրդատուներին, որոնք նահանջի ուղի էին մատնացույց անում նրան, հաստատ ու աներեր քայլով հուսադրելով Էմին ճակատին, վեհարանից իջնում է Մայր Տաճար՝ հայոց Աստծուն վերուղղելու ավանդական «Տէր ողորմեան»: Մայր Տաճարի զանգերը դողանջում են: Շուտով նրանց ձայնակցում են էջմիածնի վանքերի, պապ մոտակա գյուղերի բոլոր եկեղեցիների զանգերը: Նույն օրը զանգահարությունը տարածվում է ամենուրեք, և մայիսի 22-29-ը, ութ օր շարունակ, Արագածի երկու լանջերից մինչև Արաքս և Սարդարապատից մինչև Սևան, գիշեր-ցերեկ անդադար դողանջում են բոլոր եկեղեցիների զանգերը: Մահասարսուռ, հուժկու, հանդիսավոր ահազանգը զարթեցնում, զգաստացնում էր բոլորին, խանդավառում ամենքին համեստ զոհողության և հերոսական անձնագոհության: Միաբանները ոտքի են ելնում: Նրանք, հորդոր կարդալով, ետ են դարձնում նահանջողներին, հուսահատվածներին և կռվի գնալու կոչ անում տղամարդկանց: Եզնիկ, Դանիել և Թադեոս վարդապետները ոչ միայն հորդոր են կարդում, այլև անձնական օրինակ ցույց տալիս: Աղթամարա վանքի միաբանության անդամ Դանիել վարդապետը քաջ կռվող և հայտնի նշանաձիգ էր: Վանի ինքնապաշտպանության ժամանակ նա քաղաքամիջի հատվածում հայերի նվաճած միջարեի գլուխը բարձրացած՝ իր դիպուկ կրակով հնձել է թուրք թնդանոթաձիգներին:

- Պատանքներդ հազեք ու եկեք իմ ետևից,- հայտարարում էր նա ամենքին: Երեք վարդապետներն այդ օրը իրենց առաջնորդությամբ դեպ Սարդարապատի վրա կռվի են տանում 500 պատանքավորների, որոնք միջնադարյան կրոնական պատերազմների մարտիկների անձնագոհությամբ կռվում էին Մահապարտների 5-րդ գնդի աջ թևում, թշնամու վրա արձակած ամեն մի զնդակի հետ երգելով այդ ժամանակ տարածված «Անտեր մնար Հասան Ղալեմ, մեռնի էճվեր փաշի բալեն» երգը:

1918 թ. մայիսի 22-ին անցնում են ընդհանուր հարձակման և գրավում Սարդարապատը: Անհավասար, արյունալի մարտից հետո կոտրում են թշնամու դիմադրությունը, որը չարաչար պարտություն է կրում բոլոր ռազմաճակատներում և մեծ կորուստներով խուճապահալ փախուստի դիմում (15-20 կմ), որը քարոյահոգեբանական վիթխարի նշանակություն ունեցավ հայ զինվորի համար, և նա հավատաց իր ուժին ու զորությամբ: Մայիսի 22-ին, երբ մարտը դեռ նոր էր վերջացել, երբ թիկունքի առաջին համեստ նվերների գնացքը հասնում է Սարդարապատ՝ երկարաձիգ, հուժկու, հանդիսավոր ու սարսուղազեցիկ սուլոցներով ազդարարում ժամանումը, հոգեբանական մեծ նշանակություն է ունենում այն: Պարտված ու նահանջող թուրքերն ավելի են սարսափում՝ կարծելով, որ հայերի նոր համալրում ժամանեց:

Երկաթգծից հյուսիս Եզնիկ, Դանիել և Թադեոս վարդապետների առաջնորդած պատանքավորները գործում էին 5-րդ գնդի հետ միշտ համերաշխ և կռվի հենց ընթացքում, գնդի հատկապես կրտսեր սպայության ցուցումով, երեք-չորս հոգով կցվեցին առանձին ջոկատներին:

Մայիսի 23-ին, երբ Սարդարապատի առաջին հաղթանակի լուրը խանդավառել էր նաև Դիլիջան արված Ալեքսանդրապոլի հայ զորքին, Մեսրոպ եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանը, որը, որպես գաղթականության օգնող արտակարգ հանձնաժողովի մախազահ, գտնվում էր Ղարաքիլիսայի շրջանում, գեներալ Գամաղյանի հետ գործի են անցնում Դիլիջանում: Մեսրոպ եպիսկոպոսը, Սարդարապատի օրհնակը վկայակոչելով, շունչ ու ոգի է ներշնչում կազմալուծված հայ զորքին և Գարեգին եպիսկոպոսի նման կովի առաջնորդում նրան: Գեղապետ Բել-Մամիկոնյանի հրամանատարությամբ հայկական զորախումբը մայիսի 24-ին վերադառնում է Ղարաքիլիսա և առաջ շարժվում դեպի Համամու: Այդ առթիվ գեներալ Նազարբեկովը մայիսի 28-ին իր կոչի մեջ ասում է. «Թվում էր, թե ամեն բան կորած է և մեր նեցգ թշնամուն մնում էր մի բան - շարունակել առաջխաղացումը հայկական երկրի խորքը... Աստծու ողորմությամբ Երևանյան քաջարի զորքը, որի դեմ թուրքերը նույնպես, չմայելով զինադադարին, հարձակման էին դիմել, չտատանվեց և ետ մղելով հակառակորդի հարձակումը, ինքը հարձակման դիմեց և երկու օրվա կովի մեջ ետ շարժելով թուրքերին, ներկայումս հետապնդում է նրանց:

Երևանյան զորքի հաղթանակը ոգևորում է Ալեքսանդրապոլյան զորքի զինվորներին, կազմում են վաշտեր, բատալիոններ ու գնդեր, որոնք շտապով ետ են դարձել, ունենալով միայն մի միտք ու մի բաղձանք - հաղթել կամ մեռնել» («Հորիզոն», 1918, մայիսի 28, թիվ 100, գեներալ Նազարբեկովի կոչը):

Մայիսի 24-ին մասնակի փոփոխություններ են տեղի ունենում: Գրաված դիրքից թշնամուն ճակատային գրոհով դուրս շարժելու՝ խիզախ գեղապետ Պ. Փիրումյանի և մյուս զորամասերի մայիսի 25-ին ձեռնարկած փորձը թեև հաջողություն չունեցավ, բայց հայերը չհուսահատվեցին: Այս աստեղային պահին, միակամ, միաձույլ ոտքի ելավ ոչ միայն մահն ու արորը դաշտում թողած ուսմիկ ժողովուրդը, այլ նաև սարկավազն ու քահանան, վարդապետն ու կաթողիկոսը, օգնության հասավ եզդիների առաջնորդ Ջահանգիր արաբ իր 300 հեծյալ ջոկատով, լեզենդար գնդապետ կարո Ղասաբաշյանը (նույն ինքը՝ Հասան Փաշյան) իր 600-700 հոգիանոց զույմարտակով: Նրա հետ էր ռազմա-ճակատի հրամանատար Դ. Փիրումյանի ավագ որդին՝ փոխգնդապետ Միքայելը: Նրանք երկուսով մայիսի 27-ին կոչ և խըզմաուր (Արագած) գյուղերից շրջանցիկ զորաշարժով թշնամուն հարվածում են թիկունքից, նրա շարքերը երերում են, ասկյարները, խուճապի մատնված, չգիտեին դեպի ուր դարձնեն իրենց հրանոթների փողերը: Այսպիսով, թիկունքից հանկարծակյա համազարկերով Հասան Փաշյանի քաջերն էին շշմեցրել, ճակատից էլ, ճանապարհին ամեն ինչ շարդելով, առաջ են շարժվում Պողոսբեկ Փիրումյանի Մահապարտները...:

Թուրքերին թիկունքից (Թալիմից) հարվածում է նաև Պանդուխտի (Միքայել Սերյան) մշեցիներից կազմված 300 ձիավորների ջոկատը: Այստեղ էլ տեղի են ունենում արյունալի մարտեր: Ծամր կորուստներ կրելով (միայն մայիսի 22-28-ին արդեն տվել էին 3500 սպանված)՝ թուրք զորաքանակի մնացորդները խուճապահար ու անկանոն փախչում են Ալեքսանդրապոլ: Հայ ժողովրդի աշխարհագրայինների մասնակցությամբ, մայիսի երկրորդ կեսին նրանց լուրջ կորուստներ են պատճառում ոչ միայն Սարդարապատի, այլև Համամուի, Ղարաքիլիսայի, Բաշ-Ապարանի շրջաններում: Թուրքերն Ալեքսանդրապոլ մտնելիս սպառնացել էին, «չքերթով» հասնել Երևան, սակայն Սարդարապատում շքերթը վերածվեց հուղարկավորության թափորի: Թուրքական բանակը կորցնում է սպանված ու վիրավոր ավելի քան 7000 զինվոր ու սպա: Ընկատամարտն ավարտվում է հայերի լիակատար հաղթանակով: Փաստորեն հանուն հայ ժողովրդի

հարատևման ու ազատության, հերոսաբար դիմադրելով թուրք ջարդարարներից, Սարդարապատի մարտիկները պատերազմում են այն սև ուժերի դեմ, որոնք պատրաստվում էին Երևանի վրայով նետվել Անդրկովկաս՝ Եպատակ ունենալով առյան մեջ խեղդել Բաքվի կոմունան, տիրաճալով մահ Բաքվի Եավթին, որի կառիքն օր ու ջրի պես զգում էր թուրք-գերմանական դաշնությունը: Բայց այդպես չեղավ: Նրանք չհասան իրենց գերագույն նպատակին և չկարողացան շարունակել իրենց երթը դեպի Միջին Ասիա:

Հայ աշխարհագրոայինների հետ այս քախտորոշ հերոսամարտին մասնակցում են հետագայում Սովետական Միության մարշալ Հովհաննես Բաղրամյանը, սովետական բանակի գեներալներ Ա. Վարդանյանը, Գ. Ք. Զայլախյանը, երիտասարդ գրող Ակսել Բակունցը, լեզվաբաններ Ա. Ղարիբյանը, Գր. Ղափանցյանը, մաթեմատիկոս Բ. Բահաթրյանը և ուրիշներ:

Այո՛, մարդկային պատմության մեջ լինում են պահեր, ճակատագրական պահեր, երբ իրար են զումարվում պատմական փորձն ու անճախադեպը, ժողովրդական-մարդկային իմաստությունն ու գերմարդկային խիզախումը, և անօրինակ այս կուտակումներով ստեղծված ահռելի լարումից, ինչպես խավարի մեջ պայթած կայծակի շառափից, լուսավորվում են ժամանակն ու տարածությունը: Այսպիսի պահերին են լուծվում սովորական պայմաններում անլուծելի թվացող հարցերը, մեկեն պարզվում-ընդգծվում է անսկիզբ ու անվախճան ճանապարհը՝ անցյալի, այսօրվա և գալիքի ընդգրկումով: Աստեղային պահեր են այսօրինակ ճակատագրական պահերը:

Հայ ժողովրդի հազարամյա պատմության աստեղային ժամը Սարդարապատի ճակատամարտն է, 1918 թ. մայիսյան այն հրեղեն շարաթը, որ կործանման եզրին կանգնած ազգի համար դարձավ վերածննդի սկիզբ, գոյատևման ու ազգապահպանության խարիսխ:

Ոմանք ասում են, թե Սարդարապատում, Բաշ-Ապարանում, Ալեքսանդրապոլում այս կամ այն կուսակցությունը կամ զինվորական գործիչը շատ դեր է կատարել: Իրականում այդպես չէ: Այն ժամանակ, ինչպես բոլոր ժողովուրդները, մերը նույնպես ուներ սոցիալ-քաղաքական մի քանի շերտեր՝ կուսակցություններ: Խնդիրն այն է, որ Սարդարապատում ուղիքի ելան ոչ թե ոմանք, այլ ողջ ժողովուրդը, ներառյալ ողջ հոգևոր դասը: Կողք-կողքի կովեցին հայ գյուղացին, զինվորը, բանվորն ու բանաստեղծը, պապն ու թողը և քաջագուն տիկնայք Հայոց աշխարհի՝ ինչպես Ավարայրում, Զիրավում, Մանազկերտում: Իսկ ռուս կամավորները խռոնեցին իրենց արյունը հայ աշխարհագրոայինների արյանը: Ի՞նչ խոսք մեն ու փոքր դերի մասին: Ով մասնակցել է Սարդարապատի կամ մյուս կոնվկների՝ Բաշ-Ապարանում, Ղարաքիլիսայում, Երևանի մատուցներում, մասնակցել է իր ոգու և ազգային սրբազան պարտքի թելադրանքով:

Ով մասնակցել է՝ նա հերոս է:

Հազար փա՛ռք հերոսներին:

Ժողովուրդը արժանին է մատուցում պատմական ճակատամարտի հերոսներին: Դրա առհավատչյան է Արմավիրի մարզում, շրջկենտրոնից 10 կմ հեռու, ոչ բարձր թլրակի վրա կառուցված անգուգական հուշահամալիրը, որն արդեն 30 տարի դարձել է համաժողովրդական մվիրական տոների հավաքատեղի...:

Աշխարհի բոլոր ծագերից եկած հազարավոր գրեսաշրջիկներ այսօր կարող են շրջել Սարդարապատի ճակատամարտի հիշատակը հավերժացնող հուշարձանախմբի տարածքում, ազգագրության թանգարանի մոտով, լուսավոր սրահներում: Թվում է, թե ուր որ է կհնչեն հաղթականարների զանգերը, քարե

արծիվները կթափահարեն թևերն ու Սարդարապատի երկնքում կլսվի հերոսների մարտակոչը...:

... Եթե Հայաստանում ձեր հյուրընկալները ձեզ ասեն, թե գնում ենք ճակատամարտ, մի շփոթվեք: Ժողովուրդն այդ բառն արտասանում է մեծ հպարտությամբ՝ խոսքը Սարդարապատի մասին է...:

Թանգարանի ներսի ու դրսի նորոգման, ողջ շրջապատի ծառատնկման աշխատանքների ծախսերը հոգում է ՀՀ պաշտպանության նախարարությունը: Իսկ նոր նշանակված տնօրենը՝ Ա. Մարգարյանը, ուժ ու եռանդ չի խնայում, որ ամեն ինչ լավ կատարվի:

Հուշահամալիրում մայիսի 28-ին տեղի ունցավ մեծ տոնահանդես, գումարվեց գիտական միտ, զանգակատան մոտ ելույթներ ունեցան գեղարվեստական տարրեր համույթներ, մեծաթիվ երգիչ-դերասաններ, ասմունքողներ, կատարվեցին բազմաբնույթ արարողություններ: Տոնահանդեսին մասնակցեցին տասնյակ հազարավոր մարդիկ հանրապետության մայրաքաղաքից, մյուս քաղաքներից, մարզերի աշխատավորության, կառավարության ներկայացուցիչներ:

Այո՛, Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի, Ալեքսանդրապոլի և Ղարաքիլիսայի փորձությունների միջով էր, որ հայ ժողովուրդը հասավ ազգային վերածննդի ու վերակերտումի, որոնց արդյունքն ու պսակումը այսօրվա ազատ ու աճկախ Հայաստանն է: